دیوان کامل

امیر خسرو دهلوی

سعید نفیسی

با همت و کوشش

م. درویش

سازمان انتشارات جاویدان

دیوان کامل امیرخسرو دهلوی

بکوشش : م . درویش

چاپ : چاپخانه سعدی

ناشر : سازمان انتشارات جاویدان

چاپ دوم : اسفندماه ۱۳۶۱

تیراژ : چهارهزار جلد

پیش گفتار:

امیر خسرو دهلوی که دیوان اشعارش برای اولین بار در ایران بچاپ می رسد از شعرای بزرگ فارسی زبان هند بوده و بحق او را **سعدی هندوستان** لقب داده‌اند.

از آنجا که هدف اصلی **«انتشارات جاویدان»** زنده کردن آثار بزرگ علم و ادب و شعرا و نویسندگان برجستهٔ زبان فارسی است اقدام به طبع دیوان این شاعر بلندپایه نموده و در این راه تا سرحد امکان سعی خود را در خوبی و نفاست کاغذ و چاپ و جلد و کامل بودن آن نموده است.

خوشبختانه پس از جستجوی زیاد و همچنین راهنمائیها و تشویقهای اهل ذوق و ادب علاوه بر نسخ چاپی نسخهٔ خطی بسیار گرانبهائی که در حدود سال ۹۶۳ هجری بخط زیبای نستعلیق کاتبی بنام یوسف‌بن یعقوب بیاضی نوشته شده بود بدست آمد.

این نسخهٔ نفیس که دو صفحهٔ اول و آخر آن عکس برداری شده و ضمیمهٔ کتاب حاضر به چاپ رسیده طبق نظریهٔ اساتید فن از بهترین و قدیمی‌ترین نسخه‌های دیوان امیرخسرو دهلوی است و با وجودی که نسخه‌های دیگر نیز موجود بود هیچکدام مورد اطمینان قرار نگرفت، چه نسخهٔ مزبور از هر جهت کامل و بی نقص می نمود و انتخاب و آماده کردن آن برای چاپ جای هیچگونه شک وشبهه‌ای‌را باقی نمی گذاشت.

بنابراین با صلاحدید و مشورت استادان و صاحبنظران قرار بر این شد که چاپ کتاب بدون کم و کاست از روی متن کامل نسخهٔ مزبور انجام شود و هر کجا به اشکال و ایرادی برخورد نمود از روی نسخه‌های دیگر تصحیح گردد. همچنین چون شاعر دیوان اشعارش را به پنج قسمت: تحفة‌الصغر– وسط‌الحیوة– غرة‌الکمال– بقیه نقیه و نهایة‌الکمال تقسیم نموده برای رعایت اختصار به ترتیب زیر علامات اختصاری در روی غزلیات بچاپ رسیده عمل شده است:

ت– تحفة‌الصغر	**و– وسط الحیوة**
ب– بقیه نقیه	**غ– غرة الکمال.**

متأسفانه از اشعار «نهایة الکمال» در هیچ نسخ نشانه‌ای بدست نیامد.

امیدوارم نکته‌سنجان و بزرگان علم و ادب هرگاه نقصی و خطائی در چاپ مزبور ملاحظه فرمودند یادآوری فرمایند تا در چاپ های بعدی به اصلاح آن مبادرت گردد.

آذرماه یکهزار و سیصد و چهل و سه

م. درویش

ای خیال ما بودن در تو خیال کی رسد
با صفت تو فعل اوصاف کمال کی رسد

که همه مردم و ملک خاک شوند در رهت
با چنین عزت ترا گرد زوال کی رسد

کنگرهٔ کبریای تو هست ورای لامکان
طایر ما در آن هوای پر و بال کی رسد

هست تجلیگاه دل چون قرب روز و شب
لیک جلوه جمال چشم خیالی کی رسد

گر تن ما که بلبلش روح قدس مست شد
گلشن خاک را بوی وصال کی رسد

تو پس چاکران یک عرصه کوی سکران
آنکه فتاد در کشش بر سر حال کی رسد

جرعه دُرد عاشقان بر سر چون می چکد
زاهد روان باک الوث دال کی رسد

آیت رحمت از حرم هست برای حاجیان
مسروحت پرست را چو خط و خال کی رسد

ای مونس سینه‌های غمناک
ای گم شده در تو وهم و ادراک

درگاه تو از کمال حیرت
سرگشته شده نجوم و افلاک

ره سوی تو دور و اندرین راه
دو کون چو نیم ذره خاک

وانکه بخشد ز چشم من اثر گریه سفید
بی روی تو ای نور دو چشم [illegible]

پس تا به چه دارد دست تو شاه عجب
در روی همه نقشهای زیبا عجب

در غایت لطف هست چون قطره آب
در قطره آب موج دریا عجب

سپاس بی قیاس کردگاری را که توفیق رفیق حال این بنده بی بضاعت
کمینه بی استطاعت گردانید که این نسخه که مشتمل است بر آثار غرایب و عجایب
کتابت کرده مترقب و منتظر میباشد که عزیزانی که این کتاب بنظر فرخنده
شان درآورند اگر سهوی یا خطائی افتد بقلم عفو اصلاح فرمایند و کاتب را
بدعای خیر یاد آرند [illegible] تاریخ [illegible] شهر صفر سنه ۹۶۲ صورت اتمام یافت

یوسف بن یعقوب

بسم الله الرحمن الرحیم وبه نستعین

استاد سعید نفیسی

امیر خسرو دهلوی

بررسیهای دقیقی که اخیراً در بارهٔ تمدن آریاییان هندی و آریاییان ایرانی شده است به اینجا رسیده که در آغاز هزارهٔ پنجم پیش از میلاد مسیح در هفت هزار سال پیش پایهٔ تمدن خود را گذاشته اند و از یک نژاد بوده اند. پیش از آن در سرزمین پامیر می زیسته اند و در نتیجهٔ انقلابی که در سطح زمین روی داده و تغییری که در آب و هوا پیش آمده است ناچار از سرزمین اصلی خود که دیگر زیستن در آنجا دشوار بوده است به دامنه های جنوبی و غربی پامیر در آسیای مرکزی فرود آمده اند و پس از آنکه قرنها با یکدیگر می زیسته اند همین که بر شمارهٔ ایشان افزوده شده است به نواحی معتدل جنوب فرود آمده اند و تدریجاً هند و ایران را به خود اختصاص داده، از یک سو به کرانهٔ اوقیانوس هند و از سوی دیگر به کرانهٔ خلیج فارس رسیده اند.

در روزهای نخستین زبان و معتقدات این دو گروه بزرگ مشترک بوده و کم کم تحولی پیش آمده اما در تمام مدت اساس آن تغییر نکرده است. داستانهای ملی آریاییان هندی در ریگ-ودا و آریاییان ایرانی در اوستا بهترین دلیل این خویشاوندیست و حتی این عقیده را پدید می اورد که در زمانهای پیش از تاریخ این دو گروه حکومت مشترکی داشته اند.

در سراسر ادوار تاریخی چه پیش از اسلام و چه بعد از اسلام هندوان و ایرانیان نزدیکترین روابط را با یک دیگر داشته اند و هرگز خللی در آن راه نیافته است. اکنون تاریخ ادبیات و نظم و نثر فارسی در میان هند و ایران مشترکست و به همان اندازه که درین هزار سال گذشته نویسنده و سرایندهٔ زبان دری در ایران بوده در هندوستان نیز زیسته اند.

نخستین اطلاعاتی که درین زمینه به ما رسیده است از پایان قرن چهارم هجریست که غزنویان به کشورستانی برخاسته و به هند رفته اند و طوایف مختلف نژاد ایرانی یا ترکانی که از ایران رفته اند در هند سلسله های متعدد تشکیل داده اند. تا روزی که سراسر هندوستان مستعمرهٔ انگلستان شده تمدن ایران چنان در هند رواج داشته که زبان فارسی پس از ایران در شبه قارهٔ هند بیش از هر زبان دیگری رایج بوده و زبان درباری همهٔ خاندانهای شاهی هندوستان شده است.

از آغاز قرن ششم مردم هندوستان چنان به زبان فارسی خو گرفته‌اند که در هر دوره چند نویسنده و شاعر بزرگ در هندوستان زیسته و آثاری پدید آورده‌اند.

شکی نیست که بزرگترین شاعر هند خسرو دهلویست که وی را سعدی هندوستان لقب داده‌اند. خسرو معاصر پنج تن از پادشاهان دهلی بوده که نخستین ایشان معزالدین کیقباد و آخرینشان را سلطان محمد بن تغلق باید دانست.

کلمهٔ تغلق بضم تا و سکون غین و ضم لام و سکون قاف نام مؤسس سلسلهٔ تغلقی در هندست که غیاث‌الدین تغلق نام داشته و او از نژاد «قرونیه» بوده است و این اصطلاح را در هند دربارهٔ کسانی بکار برده‌اند که پدرشان از نژاد ترک و مادرشان از نژاد هندو بوده‌اند.

مبارک آخرین پادشاه سلسلهٔ خلجی دهلی بدست خسرونام غلام خود کشته شد و تغلق که در مرزهای شمال غربی هند مأموریت داشت و چندین بار در برابر تاخت و تاز مغلان ایستادگی کرده بود و به همین جهت او را غازی ملک لقب داده بودند به خونخواهی مبارک به دهلی تاخت و دربیرون‌شهر خسرو را شکست داد و در سه شعبان ۷۲۰ در دهلی به تخت نشست و سلسلهٔ تغلقی را تأسیس کرد.

در آغاز سال ۷۲۵ که غیاث‌الدین تغلق از لشکرکشی که به بنگاله کرده بود باز می گشت پسرش غیاث‌الدین محمد که به استقبال او رفته بود در زیر چادری از وی پذیرایی کرد و توطئه کرده بود که چادر بی مقدمه بر سر پدرش بیفتد و بدین وسیله او را کشت و خود به تخت نشست.

محمد که از پسران غیاث‌الدین بیش از همه کارآمد بود در زمان پدر که حکمرانی دکن را داشت یک بار سرکشی کرده بود و هواخواهان بسیار در دربار داشت و یکی از بزرگترین پادشاهان مسلمان هند بشمار می رود، اما گاهی اختلال مشاعر داشت. وی سراسر هند را متصرف شد اما بواسطهٔ سخت گیریهایش زیردستانش طغیان کرده بودند و در ۲۱ محرم ۷۵۲ که برای سرکوبی سرکشان به سند رفته بود در آنجا درگذشت فرمانروایان دکن و بنگاله و سند ازو روی برگردان شده بودند.

خسرو دهلوی که در ادبیات به نام امیر خسرو معروفست پسر امیر سیف‌الدین دهلوی از ترکان ساکن دهلی بود. لاچین پدر سیف‌الدین از ترکان ختا بود و در استیلای مغول به هند گریخته و در دهلی ساکن شده بود. خسرو در ۶۵۱ در دهلی ولادت یافت. پدرش در دربار شمس‌الدین التتمش پادشاه معروف ترقی کرده و به امیر سیف‌الدین محمود شمسی معروف شده بود و در ۶۵۸ درگذشت و خال خسرو تربیت او را به عهده گرفت و از آغاز جوانی جزو کارگزاران پادشاهان دهلی شد و از ترویج پنج تن از ایشان برخوردار شده است که نخستین ایشان معزالدین کیقباد (۶۸۶— ۶۸۹) و آخرینشان سلطان محمدبن تغلق (۷۲۵— ۷۵۲) بود و در همان سال جلوس این پادشاه در ربیع‌الاول ۷۲۵ در دهلی درگذشت و وی را در بقعهٔ نظام‌الدین اولیا عارف

مشهور هند که مرشد وی بود به خاک سپردند.

خسرو در ضمن آنکه از امیرزادگان در بار هند بوده در میان متصوفهٔ هند نیز شهرت و اعتبار بسیار داشته است و نظام الدین اولیا که در عصر چهارشنبهٔ ۱۸ ربیع الاول ۷۲۵ در ۹٤ سالگی در گذشته از بزرگان مشایخ هند در زمان خود بوده و در میان مریدان متعدد خود به خسرو توجه خاصی داشته و وی را «ترک» خطاب می کرده است. در بارهٔ وی گفته است: روز قیامت از هرکس خواهند پرسید که چه آوردی؟ چون از من بپرسند خواهم گفت:

الهی، مرا بسوز سینهٔ این ترک ببخش　　سوز سینهٔ این ترک را اورده‌ام

نیز گفته است:

گر برای ترک ترکم ارّه بر تارک نهند　　ترک تارک گیرم و اما نگیرم ترک ترک

نیز به او گفته است: ای ترک: من از وجود خود برنجم اما از تو نرنجد و می گفت: اگر در شرع شریف جایز می بود وصیت می کردم امیر خسرو را در قبر من دفن کنند تا هر دو در یک جا باشیم. در دم مرگ وی خسرو در دهلی نبود و با سلطان محمد به بنگاله رفته بود. نظام الدین اولیا گفت: امیر خسرو پس از من نخواهد زیست و چون از ین جهان رفت پیکرش را در کنار من بخاک بسپارید که او صاحب اسرار منست و من بی او قدم به بهشت ننهم.

چون خبر مرگ نظام الدین اولیا به امیر خسرو رسید دیوانه‌وار نعره‌ای زد و بی اختیار بسوی دهلی روان شد و چون به سر خاکش رسیدگفت: سبحان‌الله! آفتاب در زیر زمین و خسرو زنده؟ این گفت و بیهوش شد و تا شش ماه در گریه و زاری بود تا از جهان رفت. خسرو با نصیرالدین چراغ دهلی که او نیز از بزرگان مشایخ هند بوده معاشرت داشته است.

شکی نیست که خسرو دهلوی را باید بزرگترین شاعر فارسی زبان هند دانست و این که او را سعدی هندوستان گفته‌اند بجاست. در نظم و نثر فارسی کاملاً مسلط بوده و از استادان فن بشمار می رود. در اقسام مختلف شعر مانند قصیده و غزل و مثنوی مهارت کامل داشته است. شاهکارهای او بیشتر غزلیات عارفانه است که الفاظ رقیق و معانی دقیق را با فکر و تصوف آمیخته است. در نثر نیز چندین کتاب مهم ازو مانده است:

دیوان غزلیات خود را به پنج کتاب تقسیم کرده است:

۱— تحفة الصغر شامل اشعار آغاز عمر.

۲— وسط الحیوة شامل اشعار اواسط عمر.

۳— غرّة الکمال شامل اشعار اواخر عمر.

٤— بقیهٔ نقیه شامل اشعار پیری.

۵— نهایة الکمال شامل اشعار پایان زندگی.

گذشته از آن خمسهٔ نظامی را استقبال کرده است بدین گونه:

۱ــ مطلع الانوار در برابر مخزن‌الاسرار که در ۶۹۸ تمام کرده است.

۲ــ شیرین و خسرو در برابر خسرو و شیرین اتمام در ۶۹۸.

۳ــ لیلی و مجنون که در همان سال ۶۹۸ بپایان رسانیده است.

٤ــ آیینهٔ سکندری در برابر اسکندرنامه اتمام در ۶۹۹.

۵ــ هشت بهشت در برابر هفت پیکر اتمام در ۷۰۱.

از اینکه از ۶۹۸ تا ۷۰۱ در چهار سال خمسهٔ خود شامل پنج مثنوی و هجده هزار بیت را بپایان رسانیده است پیداست که تا چه اندازه در شاعری قدرت طبع داشته است.

گذشته ازین پنج مثنوی خمسه پنج مثنوی دیگر بشرح زیر سروده است:

۱ــ قران السعدین بر وزن مخزن‌الاسرار در شرح ملاقات معزالدین کیقباد و برادرش ناصرالدین بغراخان پادشاه بنگاله در ۶۸۸.

۲ــ مثنوی نه سپهر، به نه وزن مختلف.

۳ــ مثنوی مفتاح الفتوح به وزن خسرو شیرین در شرح فتوح جلال‌الدین فیروزشاه از ۶۸۹ تا ۶۹۰.

٤ــ منظومهٔ خضرخان و دولرانی یا عشقیه در شرح معاشقات خضرخان و معشوقه‌اش دولرانی زنی هندو که معاصر وی بوده‌اند.

۵ــ تغلق نامه در فتوح غیاث‌الدین تغلقشاه.

گذشته ازین ۱۵ کتاب شامل اشعار که شاهکارهای فراوان در میان آنها هست سه کتاب به نثر ازو مانده است که بانشای بسیار فصیح و روان نوشته و از شاهکارهای نثر فارسی درین دوره است، بدین گونه:

۱ــ خزاین الفتوح در تاریخ سلطان علاءالدین محمد خلجی (۶۹۵ــ ۷۱۵) که بنام تاریخ علایی نیز معروفست و تقلیدیست از کتاب تاج المآثر تألیف حسن نظامی.

۲ــ رسایل الاعجاز یا اعجاز خسروی که کتاب بزرگیست شامل قواعد انشای زبان فارسی و درین زمینه فواید بسیار دارد.

۳ــ افضل الفواید شامل ملفوظات نظام‌الدین اولیا.

خسرو از استادان مسلم سبک ناتورالیسم در شعر فارسیست و نزدیک صد هزار شعر ازو باقی مانده است و به زبان هندی نیز شعر گفته و از نخستین کسانیست که بدین زبان شعر سروده‌اند. در موسیقی نیز دست داشته و از موسیقی دانان زبردست زمان خود بشمار رفته است.

تهران ۱۶ مهرماه ۱۳۴۳

سعید نفیسی

فهرست

فهرست

✪

✪ ✪